

David Lyon

Surveillance studies: láthatóság, mobilitás és fenetikus rögzítés

Bevezetés

A 21. század elején nyilvánvaló, hogy a „surveillance studies” a tudományos elemzések és elméletek gyorsan fejlődő területét alkotja. A személyes adatok kezelésére egyre több fajta eljárás és folyamat áll rendelkezésre, a rögzített adatokhoz pedig egyre gyorsabban lehet hozzáférni. A 20. század elejét uraló lomha bürokráciákat felváltották a számítógépes és hálózati rendszerek. Jóllehet a megfigyelés/felügyelet¹ (*surveillance*) némelyik válfaja fizikai megfigyelésen alapul, a legtöbbjük ma már digitalizált, mindez pedig az érintett folyamatok megértésének és értelmezésének számos új kérdését veti fel.

2001-ben a felügyeleti technikák elburjánzásának – és a surveillance studies népszerűvé válásának – egy világtörténelmi esemény adott lendületet. Szeptember 11. széles körű nemzetközi aggodalmat váltott ki a globális terrorizmussal kapcsolatban, mely rémisztő módon nyilvánult meg a New York-i Világkereskedelmi Központ elleni öngyilkos repülőgép-támadás és a Pentagonban okozott rombolás során. A már addig is létező felügyeleti-megfigyelési módszereket döntő pontokon erősítették meg, s további intézkedéseket helyeztek kilátásba. Több országban rövid időn belül olyan törvényeket fogadtak el, melyek minden korábbi meghaladó szinten tették lehetővé a rendőri és a titkosszolgálati megfigyelést, ráadásul mindezek más forrásokra, például vásárlói adatokra is támaszkodhattak.

Forrás: Editorial. Surveillance Studies. Understanding Visibility, Mobility and the Phenetic Fix. *Surveillance & Society* 1(1): 1–7. Copyright 2002 © Surveillance & Society, David Lyon. Hungarian translation © Replika. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Berger Viktor és Kovács Attila.

1 Az angol 'surveillance' magyarul többféle értelmet vehet fel: lapszámunkban kontextustól függően 'felügyelet'-ként vagy 'megfigyelés'-ként került fordításra. (A szerk.)

Ugyanakkor különböző országokban és kontextusokban mind az elemzők, mind pedig a gyakorlati szakemberek már jóval a szeptember 11-i események előtt arra törekedtek, hogy biztosabb lábakra helyezték a surveillance studies területén már létező kezdeményezéseket, és új módszereket találjanak a kulcsfontosságú szereplők közti hálózatok kialakítására. Ennek eredményeként született meg az új online folyóirat és tudásbázis, a *Surveillance and Society*. Ennek az első számnak a bevezetőjében² először a surveillance studies létjogosultsága mellett érvelek, majd pedig bemutatom e kezdeményezés némely dimenzióját, diszciplináris keretét, célközönségét és résztvevőjét.

A surveillance studies szükségessége

A surveillance studies nagyon sokféle tevékenységgel és folyamattal foglalkozik, melyekben azonban közös vonásként jelenik meg, hogy az embereket és a népeiséget valamilyen okból kifolyólag szigorúan nyomon követik. Kitüntetett figyelmet szentelnek a személyes adatoknak, melyeket megfigyelnek, rögzítenek, ellenőriznek, tárolnak, előhívnak és összehasonlítanak – röviden, számos különböző módon feldolgoznak. Az emberek közösséges listájának az összeállítása alkotja a felügyelet egyik legegyszerűbb fajtáját, de ha például ez a lista mindazokat gyűjti egybe, akiket egy meghatározott nemzetállam „állampolgárainak” gondolnak, akkor mindennek világossá válnak a mélyreható társadalmi következményei. A listán szereplők beleértendők a csoportba, akik pedig nem szerepelnek rajta, azokat kizárják.

A felügyelet célja láthatóvá tenni azoknak az embereknek az identitását és viselkedését, akik a szóban forgó szerv érdeklődésének a középpontjában állnak. A bankkártyákhoz használatos személyes azonosító szám (PIN-kód) igazolja, hogy a kártya tulajdonosa az, aki; a videokamerás megfigyelési rendszerhez (CCTV) tartozó kamera pedig arra való, hogy megfigyelje az utcán sétálók gyanús vagy szokatlan viselkedését (Norris és Armstrong 1999; McCahill 2002). Az első esetben a folyamat automatizált, míg a másodikban rendszerint operátorokat alkalmaznak, hogy szemmel tartsák a képernyőket. A láthatóságnak ezek a formái újak voltak a 20. században: bár az embereknek évszázadok óta azonosítaniuk kellett magukat, illetve megfigyelték őket, ez többnyire rendkívül sajátos, korlátozott célból és különös alkalmakkor történt. A mindenre kiterjedő felügyelet a 20. század során vált rutinná. A láthatóság ekkor újfajta módon lett társadalmi és politikai kérdés.

Ennek számos oka van, melyek egyúttal a surveillance studies egyik fontos vizsgálódási területét is alkotják. A felügyelet támaszul szolgál a nemzetállamok számára a geopolitikai hatalmi törekvéseikben, de ezeket a folyamatokat tovább erősíti azoknak a bürokratikus rezsimeknek a növekedése, melyek egyfajta „racionalitással” ruházzák fel a modern világ napi rutinjait. Jóllehet az új technológiák, mindenekelőtt a számítástechnika, oly mértékben megkönnyítik a felügyeletet, ahogyan arról Max Weber, Franz Kafka vagy George Orwell még csak nem is álmodhattak, de a hardver és a szoftver önmagukban nem teremtik meg a felügyelet új fajtáit. A felügyelt számos módozata épp azért jött létre, mert a modern világban az emberek a „privát” létet részesítik előnyben, s ez azoknak a rendszereknek a fejlődését gyorsítja, melyek hitelesítik tevékenységüket a „nyilvános” világban (lásd Nock 1993). Amikor valaki a saját autójában ülve felmutatja jogosítványát a rendőrnek, az pontosan ezt takarja.

2 A szerző arra utal, hogy írása a *Surveillance & Society* című folyóirat első, programadó cikke. (A szerk.)

Van abban persze némi irónia, hogy épp a magánszféra iránti vágy segíti a felügyeleti mechanizmusok terjedését, hiszen az előbbire úgy is tekintenek, mint a megfigyelés elleni védelemre. A magánszféra mindenesetre relatív fogalom. Az otthon korábban *par excellence* privát területnek tekintették, olyan helynek, ahová mások nem hatolhatnak be. Most viszont a felügyeleti eszközök szabadon járnak át az otthoni tereket, a telefonokat, a televíziókat, a számítógépeket s még a közműszolgáltatások mérőberendezéseit is (Graham 1998). A magánszférát napjainkban az utcán is keresik, nem csupán a walkman fejhallgatója mögé bújva, hanem a kamera szeme elől elrejtőzve is. S ami még fontosabb, a magánszféra igénye a kommunikáció és a tranzakciók esetében is felmerül, melyek jó része helyváltoztatás közben megy végbe. Mégis, minél fontosabbnak tartják a magánszférát, annál több kihívás éri azt.

A magánszféra többé már nem jelent rögzített helyeket. Mind a magánszféra, mind pedig a felügyelet az áramlások terében létezik (Castells 1996: 376 sk.). A turisták és az üzletemberek átáramlanak a határokon, az utazók a repülőtereken és az állomásokon, a képek és az üzenetek pedig a telefonon, a faxon és az interneten. A kommunikációs eszközök egyre inkább mobilak, s így a mozgásban lévő emberek nem remélhetik, hogy elbújhatnak a felügyelet elől. Az útdíjrendszerek, a mobiltelefonok helymeghatározói vagy a közlekedésirányítási monitorok nyomon követik a mozgást, és az ezekből származó adatok – jogi keretek között – integrálhatók egyéb felügyeleti eszközökkel, mint például a videokamerás megfigyelőrendszerek vagy a tranzakciós adatok. Bizonyos értelemben véve a modern felügyelet már a kezdetektől fogva a mobilitás figyelemmel kísérése volt (Lyon 2001), de napjainkban maga a felügyelet is része az áramlásnak.

De mi célt szolgálnak mindezek a „megfigyelések”? Ez szintén változik. Korábban a rendőrség szemmel tartott egy meghatározott személyt, akit megalapozottan gyanúsítottak valamilyen törvénysértéssel. Vagy pedig a behajtó igyekezett lenyomozni a nem fizető adósokat. Jóllehet az efféle gyakorlatok a mai napig fellelhetők, de sokkal valószínűbb, hogy a kamatok kategóriáit, illetve a figyelemfelhívó viselkedések osztályait hozzák létre. Ha a modern világot az osztályozásra való törekvés jellemzi, akkor napjainkban e törekvés tipikus előfordulási helyét a felügyeleti rendszerek alkotják. Az, amit „fenetikus rögzítésnek” neveztem el (vö. Phillips és Curry 2002), ezt a trendet írja le: az emberi testek által létrehozott személyes adatok begyűjtését és ezeknek az absztrakcióknak a felhasználását arra, hogy a jövedelem, a jellemzők, a szokások, a preferenciák vagy a bűncselekmények új társadalmi osztályaiban helyezzük el az embereket azzal a céllal, hogy befolyásoljuk, irányítsuk vagy kontrolláljuk őket.

Nem csupán arról van szó, hogy az új információs technológiák minden korábbit meghaladó mértékben tették rutinszerű módon láthatóvá a mindennapi cselekvést és kommunikációt, vagy hogy a hálózati technológiák segítettek átalakítani a merev, felülről irányított felügyeleti apparátust a lüktető és hullámzó megfigyelések összességévé (Ericson és Haggerty 2001), hanem arról is, hogy a fenetikus lendület új szintet ért el. Az emberek és a népesség kategorizálása – vagy a „társadalmi osztályozás” (Lyon 2002a) – a kulcsa mostanság a felügyelet megértésének. Ez már az 1980-as és 90-es években is megjelent néhány fontos tanulmányban (Gary Marx [1988] a „kategorikus gyanúról”; illetve Oscar Gandy [1993] a „panoptikus minőségről”), napjainkban pedig egyenesen megkerülhetetlen.

A fenetikus rögzítés egyik legvilágosabb kifejeződését a 2001. szeptember 11. után megjelenő új felügyeleti kezdeményezések alkotják. Számos módon kísérelték meg betömni azokat a hírszerűen és a biztonságon ütött réseket, melyeket a hírhedt támadások sikere tett megrendítően evidenssé. Ez magába foglalja a biometrika, az új „okos” azonosító rendsze-

rek, az arcfelismerésre képes videokamerás megfigyelőrendszerek és az egyre hatékonyabb lehallgatótechnikák alkalmazását (Lyon 2002b; Webster és Ball 2003). Az elsődleges cél minden esetben az, hogy olyan adatokat gyűjtsenek, melyek alapján az emberek a potenciális kockázatokra való tekintettel osztályozhatókká válnak – a legnyilvánvalóbb példa az „arab” vonásokkal vagy „iszlám” hittel rendelkezők profiljának megalkotása.

A surveillance studies mindhárom kérdéskörben – vagyis láthatóság, mobilitás és osztályozás – fontos lépéseket tett az elemzés és az elméletalkotás terén. A rendszerek gyorsan növekvő kapacitása és a felügyelet 2001. szeptember 11. utáni erősödése azonban csupán kettő azon pontok közül, amelyek kapcsán megmutatkozik a felügyeletre vonatkozó jelenlegi ismeretek elégtelensége. E pillanatban egyszerűen még nem értjük kellőképpen a hálózatosodott felügyelet minden következményét a hatalmi viszonyokra nézve vagy a „fenetikus rögzítés” jelentőségét a biztonság és a társadalmi igazságosság szempontjából. A felügyelet a mai fejlett társadalmak kulcsfontosságú – és egyelőre szükséges – jellemzője, de pontosan az vész homályba, hogy miként fejlődött ki, hogyan működik és mik a következményei.

Összehasonlító és történeti perspektívák

E kérdések megválaszolásához mélyebb elemzésekre van szükség. A felügyeleti-megfigyelési szituációk elhelyezésének egyik alapvető módszerét a történeti és komparatív kérdések vizsgálata alkotja. Az, hogy napjainkban így mennek a dolgok, azt jelenti-e, hogy ez mindig is így volt? Ha nem, akkor mi okozta a változást? A felügyeleti modellek és paradigmák hasznosnak bizonyulhatnak egyes periódusok leírására, míg más esetben csődöt mondanak. Bármit is tanuljunk Jeremy Bentham *Panopticon*jából vagy a telekép George Orwell által leírt totalitárius technológiájából, nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy ezek napjainkban is maradéktalanul segítenek a felügyelet megértésében. Azok a folyamatok, melyekkel ma nézünk szembe, több közös vonást mutatnak a „földi borostyán” nevű talajtakaró növény csillag alakú hajtásaival vagy a Google keresőmotorjával (jóllehet ezek kevésbé szembetűnőek, mint egy megfigyelési torony, vagy mint egy „ezerkilencszáznolcvannégy”-szerű totális megfigyelési apparátus).

Történeti szempontból érdemes megjegyezni, hogy a felügyelet a hétköznapi, megszokott értelmében, ahogyan ma ismerjük, a modernitás terméke. Egyike tehát azoknak a jellemzőknek, melyek a modernitást meghatározzák és alkotják (Giddens 1985). A viselkedések ellenőrzése és a velük kapcsolatos feljegyzések készítése – például a munkahelyeken – átfogó racionalizáló folyamatokat jelentenek, melyek egyúttal mélyen kétértelműek is. Ez szintén igazi modern jelenség. Mindazok a rendszerek, melyektől azért félünk, mert a személyes életünket nyomon követő hatalommal bírnak, azért lettek létrehozva, hogy védjék és javítsák az életesélyeket – hogy előmozdítsák az igazságosságot a tulajdon védelmével kapcsolatban vagy a részvételt a politikai életben. A felügyelet mindig ilyen kettős arcot mutat, ami azt jelenti, hogy az egyoldalúan paranoiás nézőpontok szinte mindig alkalmatlanok a jellemzésére. S ahogy a felügyeletre e kétarcúság jellemző, úgy a negatívnak érzékelt következményeivel is mindig lehet dacolni. Úgy tűnik, amit Giddens a „kontroll dialektikájának” hív, a modernitás minden új hatalmi elrendeződésére jellemző, s ez alól a felügyelet sem kivétel.

De mindez nem csupán a különböző korszakok függvénye, hanem a különböző helyeké is. A felügyelet, illetve a rá adott társadalmi és közpolitikai válaszok országról országra, régióról régióra eltérnek. A felügyelet más pályát járt be és más célokkal rendelkezett az európai

országokban, mint Észak-Amerikában, és megint másokkal Ázsiában. Annak megítélése, hogy mi a megengedett és a nem megengedett megfigyelés, kultúráról kultúrára eltér, csakúgy, mint a véleményeltérésre és az ellenállásra kínákozó terek és lehetőségek. Továbbá a társadalmi nem, a faji, a nemzeti és az osztály-hovatartozás vagy a jövedelem szintén erősen befolyásolják ezt a képet.

A felügyelet területén manapság kézzelfogható folyamatok némelyike a globalizálódás irányába mutat, de csakúgy, mint minden hasonló jelenség, ezek sokszor egyúttal a lokális különbségek felerősítésére is szolgálnak. Az új technológiák remekül exportálhatók országról országra – például az egyesült államokbeli Sun Microsystems szállítja Thaiföldre az országos azonosító rendszert –, ami ösztönözheti a konvergencia egyes formáit. A rendőrség által alkalmazott felügyelet szintén olyan dolog, melyet sokszor más joghatóságoktól vesznek át (Marx és Fijnaut 1995), csakúgy, mint az adatvédelemre és a magánszférára vonatkozó jog (Bennett és Grant 1999). Újabbban néhány kiemelt fontosságú projekt is megjelent, mint a Városi Szem elnevezésű kutatás, mely az európai videokamerás megfigyelőrendszereket vizsgálja több országra kiterjedően. Az összehasonlító elemzések rendkívül célravezetőek és létfontosságúak napjainkban a surveillance studies számára.

Diszciplínákon átívelő jelleg, közpolitikai és politikai orientáció

A surveillance studies már eredetileg is diszciplínákon átívelő vállalkozás, s ezt a trendet továbbra is ösztönözni kell. A legfontosabb diszciplínák a szociológia, a politikatudomány és a földrajz, jóllehet, ahogy láthattuk is, a történelem és a filozófia hozzájárulása szintén rendkívül fontos. Azért ezek tekinthetők a központi diszciplínáknak, mert lényegi eszközöket kínálnak a felügyeleti-megfigyelési gyakorlatok és folyamatok elemzésére és magyarázatára. Egyrészt bőséges empirikus elemzésen, másrészt pedig interpretatív elméleten nyugszanak. Továbbá komoly kritikák forrásai is.

Más diszciplínák szintén fontosak lehetnek: a számítógépes és információs tudomány a felügyelet legújabb fejleményei szempontjából jelentős; a jogtudomány a rá adott jogi válaszok megértésében; a szociálpszichológia és az antropológia pedig annak felderítésében, hogy miképp tapasztalják meg a felügyeletet. Egyéb diszciplínákon átívelő területek szintén fontosak, mint például a fogyasztást, a társadalmi mozgalmakat, a globalizációt és a munkát vizsgáló stúdiumok vagy a médiatudomány. Végül pedig érdemes megjegyezni, hogy egyes regények, mint Margaret Atwoodtól *A szolgálólány meséje*, vagy némely film, mint a *Gattaca*, fontos kérdéseket világítanak meg a felügyelettel kapcsolatban – az említett példák esetében a nemi és a genetikai dimenziókat.

A felügyelet vizsgálata a közpolitikai elemzésekhez is szorosan kapcsolódik, különösen a magánszférára és az adatvédelemre vonatkozó jog területén (Etzioni 1999; Lessig 1999). De egyre inkább köthető a helyi és a szervezeti politikához is, mint például az üzleti gyakorlatok számára kidolgozott szabványok vagy pedig a személyes adatok feldolgozására vonatkozó előírások a vállalatokon és az intézményeken belül (lásd Regan 1995). A számítástechnikai szakértők és a médiaszervezetek szintén bekapcsolódtak ezekbe a vitákba (lásd pl. Agre és Rotenberg 1997), hasonlóan néhány sajátos mozgalomhoz, mint például az Elektronikus Magánszféra Információs Központ (EPIC) vagy a Globális Szabadság Internet Kampány (GLIC) – s mind-mind fontos résztvevőként jelenhetnek meg bármely diszciplínákon átívelő tevékenységben.

A surveillance studies nem az akadémiai kutatás misztikus ága, behúzódva valamilyen feltételezett elefántcsonttoronyba és eltávolodva az etikai feszültségek és politikai küzdelmek valós világától. Közvetlen relevanciával rendelkezik a sajátos feladatokat ellátók számára, például a rendészet (lásd Ericson és Haggerty 1997; Newburn és Hayman 2002) vagy a jóléti politika (lásd Gilliom 2001) területén. Maga a surveillance studies nem kötelezi el magát egyik társadalmi mozgalom vagy politikai meggyőződés mellett sem, ezek azonban egyrészt beletartoznak a vizsgálódási körébe, másrészt pedig tisztában van azzal, hogy mire használják fel az eredményeit. Végül pedig a surveillance studies normatív kérdésekben is állást foglal az általa leírt és magyarázott folyamatokat illetően. Csakúgy, mint a társadalmi és politikai magyarázatok bármely válfaja, a surveillance studies is az igazságosság, a szabadság és a társadalmi jólét keresése közben fogalmazódik meg.

Fordította Brunczel Balázs

Hivatkozott irodalom

- Agre, Philip E. és Marc Rotenberg (1997): *Technology and Privacy. The New Landscape*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bennett, Collin J. és Rebecca Grant (szerk.) (1999): *Visions of Privacy. Policy Choices for a Digital Age*. Toronto: University of Toronto Press.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. New York: Blackwell.
- Ericson, Richard V. és Kevin D. Haggerty (2001): The Surveillant Assemblage. *British Journal of Sociology* 51(4): 605–622.
- Ericson, Richard V. és Kevin D. Haggerty (1997): *Policing the Risk Society*. Toronto: University of Toronto Press.
- Etzioni, Amitai (1999): *The Limits of Privacy*. New York: Basic Books.
- Gandy, Oscar H. (1993): *The Panoptic Sort. A Political Economy of Personal Information*. Boulder CO: Westview.
- Giddens, Anthony (1985): *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Gilliom, John (2001): *Overseers of the Poor. Surveillance, Resistance, and the Limits of Privacy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Graham, Stephen (1998): Spaces of Surveillant Simulation. *New Technologies, Digital Representations, and Material Geographies. Environment and Planning D: Society and Space* 16(4): 483–504.
- Lessig, Lawrence (1999): *Code and Other Laws of Cyberspace*. New York: Basic Books.
- Lyon, David (2001): *Surveillance Society. Monitoring Everyday Life*. Buckingham: Open University Press.
- Lyon, David (szerk.) (2002a): *Surveillance as Social Sorting. Privacy, Risk, and Digital Discrimination*. London – New York: Routledge.
- Lyon, David (2002b): *Technology vs Terrorism: Biometrics, Smart IDs, CCTV, and Communications Interception After 9/11*. (ISA-konferencia, előadás, Brisbane.)
- Marx, Gary T. (1988): *Undercover. Police Surveillance in America*. Berkeley: University of California Press.
- Marx, Gary T. és C. J. C. F. Fijnaut (szerk.) (1995): *Undercover. Police Surveillance in Comparative Perspective*. Hága: Kluwer.
- McCahill, Mike (2002): *The Surveillance Web. The Rise of CCTV in an English City*. Cullompton: Willan.
- Newburn, Tim és Stephanie Hayman (2002): *Policing, Surveillance, and Social Control. CCTV and Police Monitoring of Suspects*. Cullompton: Willan.
- Nock, Steven L. (1993): *The Costs of Privacy. Surveillance and Reputation in America*. New York: Aldine de Gruyter.
- Norris, Clive és Gary Armstrong (1999): *The Maximum Security Society. The Rise of CCTV*. London: Berg.
- Phillips, David és Michael Curry (2002): Privacy and the Phenetic Urge. *Geodemographics and the Changing Spatiality of Local Practice*. In *Surveillance as Social Sorting. Privacy, Risk, and Digital Discrimination*. David Lyon (szerk.). London – New York: Routledge, 137–152.
- Regan, Priscilla M. (1995): *Legislating Privacy. Technology, Social Values, and Public Policy*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Webster, Frank és Kirstie Ball (szerk.) (2003): *The Intensification of Surveillance*. London: Pluto Press.